

DE HERONTDEKKING VAN DE RELATIONELE MENS

Henk Vandaele

De herontdekking van de relationele mens

Een pleidooi voor een menselijke meerzinnigheid

Pelckmans Pro

© 2019, Henk Vandaele en Pelckmans Pro
Pelckmans Pro maakt deel uit van Pelckmans uitgevers nv
www.pelckmansuitgevers.be
Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout, België

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Bij de samenstelling van *De herontdekking van de relationele mens* hebben wij teksten en illustraties ontleend waarvan wij de bron niet hebben kunnen achterhalen. Mogelijke rechthebbenden kunnen zich tot de uitgever wenden.

Omslagontwerp: Tinxz
Zetwerk: Crius Group

D/2019/13955/28
ISBN 978 94 6337 210 7
NUR 730

pelckmanspro.be
pelckmanspro.nl

Pelckmans Pro

Voor Tinne & Eddy

Elke filosofische verhandeling kan op afzonderlijke punten worden belaagd (ze kan immers niet zo gepantserd zijn als het wiskundig betoog).

Kant, *Kritiek van de zuivere rede*, B XLIV

Inhoudstafel

INLEIDING	9
Dubbelzinnigheid	9
Filosofie stelt de vraag naar de grond	10
Totale en relationele gronden	12
DEEL I. TOTALITAIRE MENSBEEDEN	17
Hoofdstuk 1. Idealistische mensbeelden	19
A. Sartre over de mens: 'ik maak totaal mezelf'	19
B. Descartes' ik denk, dus ik ben	26
Klaar en wel onderscheiden ideeën	26
Ik ben een ondubbelzinnig klaar en wel onderscheiden idee	27
God als brug tussen mezelf en de wereld	31
Descartes vandaag	32
Het idee van de mens als een homunculus	39
Hoofdstuk 2. Materialistische mensbeelden	43
Het neurofysiologisch materialisme	44
De mens is een filosofische zombie	46
Experiment 1: Het onderzoek naar het fenomeen blindzien	47
Experiment 2: Het brein van een kikker	48
Experiment 3: Het bewegen van het ouijabord	51
Experiment 4: <i>The alien hand</i>	52
Experiment 5: Het corpus callosum en de kwebbeldoos	53
Experiment 6: Het onderzoek van Benjamin Libet	56
Een totale materiële verklaring van de mens	57
DEEL II. DE RELATIONELE MENS	61
A. Antonio Damasio: Ons brein in relationeel perspectief	61
Het ontstaan van een complex brein	66
Damasio over het bewustzijn	68
Mensen en dieren	72
Denken en doen	73

INHOUDSTAFEL

B. Charles Darwin: de evolutieleer en de relevantie van onze moderne samenleving	77
C. Erik Erikson: onze levensloop in sociaal-relacioneel perspectief	82
De symbiotische relatie	83
De separatie-individuatie laag	85
Zorg als sociale grondcategorie	90
Wat als er iets fout loopt?	91
De oraal-sensorische laag	95
Het verder doorgroeien van onze relatie met de leefwereld	96
De puberteit, conflict in verbondenheid	100
Een relationeel leven is een intergenerationeel leven	103
D. Jean Piaget en de evolutie van ons denken	104
Hoe reorganiseren we onze begrippen?	107
Onze kennis is nooit totaal objectief	109
Wat is er objectief te zien?	113
Relevantie als waarheidsbegrip	114
E. De relationele mens: een bio-psycho-socio-relacioneel model	118
F. Over verhalen, relaties of onze menselijke meerzinnigheid	119
G. Een filosofie van de relatie	123
BIBLIOGRAFIE	125
NOTEN	129

Inleiding

Dubbelzinnigheid

*Hoe moeten we onszelf begrijpen?*¹ We zitten aan een feesttafel. De maaltijd is overheerlijk. We hebben genoeg op en toch slagen we er niet in om van het eten af te blijven. We hebben een glas op. Ons verstand zegt dat het genoeg is en toch blijft de goesting. Studenten zijn na een dag studeren vermoeid. Ze hebben het gehad. Toch zegt iets hun om verder te doen. We moeten dringend ergens heen. We hebben er belang bij om ons aan de verkeersregels te houden en toch voelen we de drang om de gaspedaal in te drukken. Het doet goed dat vrienden bellen of een bericht sturen wanneer we zorgen hebben – maar dat hoeft ook weer niet te vaak. Waar komt die alledaagse dubbelzinnigheid vandaan? Ons leven? Het lijkt een dynamiek van enerzijds én anderzijds, van aantrekken én afstoten, van geven én nemen. *Waar komt die dubbelzinnigheid vandaan?*

Ook in onze verhouding met de natuur komt ze terug. Wie vertoeft er niet graag in de natuur, de bossen, de weilanden of het strand? We voelen ons tot de natuur aangetrokken... tot er een storm komt opzetten. De zon die onze huid warmt voelt aangenaam... tot op zekere hoogte. Koel water kan verfrissend zijn... voor eventjes. Ook de natuur lijkt aan te trekken en af te stoten. We delen veel met de natuur. Denk aan ons lichaam. Toch vallen we er niet totaal mee samen. De natuur *geeft* ons voedsel, maar evenzeer lijkt ze ook te *nemen*. Ook ziek worden en sterven is onze natuur. Een moeder krijgt een kind en na de geboorte wordt het haar ontnomen. Ook onze verhouding met de natuur is dubbelzinnig.

Dat gaat ook op voor *zorg*. Wanneer moet je een kind in een pleeggezin onderbrengen? Enerzijds is er, ondanks de moeilijkheden, het belang van het contact met de ouders. Anderzijds is er ook het belang van de rust en de regelmaat die een pleeggezin bieden. In een woonzorgcentrum woont een koppel. Ze zijn zestig jaar gehuwd. Ze verblijven samen in één kamer. Op een bepaald moment verzwakt de vrouw. Dit heeft invloed op hun seksuele relatie, waarop die man zijn vrouw dwingt tot seksueel contact. Moet je hen van kamer scheiden? Hou je ze samen? Er zijn argumenten voor en tegen. Ook *zorg* is dubbelzinnig.

Dezelfde dynamiek doet zich voor bij een vreemdeling, een vluchteling, een migrant. Ik ga hiervoor te rade bij Stuart Hall. Wat is zijn verhaal? Hall is cultuursocioloog en geboren in Jamaica, toen een kolonie in het Brits imperium. Als jongeling gaat hij in de jaren 1950 studeren in Oxford, in het Verenigd Koninkrijk. Hall komt uit een middenklassegezin met wortels in Afrika, India en Engeland. Hij omschrijft zijn leven als tussen twee eilanden: Jamaica en Engeland; als tussen twee culturen: de Jamaicaanse koloniale cultuur en het Brits imperium; als tussen twee rassen: het zwarte en het blanke; als tussen twee klassen: arm en rijk. Vanuit die ervaringen, vol

dubbelzinnigheid, omschrijft Hall zichzelf als een *familiar stranger*. *Familiar* kunnen we vertalen als vertrouwd, vertrouwelijk, gemeenzaam... Hieruit spreekt een zekere verbondenheid. Hall voelt een zekere connectie met zijn wereld. Toch noemt hij zichzelf ook een *stranger*, een vreemde, iemand die er toch niet helemaal bij hoort. Hall is thuis in een gekleurd middenklassegezin Brits opgevoed. Maar eenmaal in het Verenigd Koninkrijk voelt hij zich, onder meer wegens zijn huidskleur, ook een vreemde. Hij hoort bij die cultuur, hij spreekt en gedraagt zich Engels. Toch voelt hij zichzelf er nooit als vol aanzien. Door de begrippen *familiar* en *stranger* te combineren wijst Hall op die dubbelzinnige ervaring. Ergens is hij in het Verenigd Koninkrijk thuis. Hij heeft er een bepaalde plaats. Toch lijkt deze niet ten volle te zijn. Ergens staat hij ook buiten het koninkrijk. Het begrip *familiar stranger* is treffend.

Beschrijft Hall geen fundamentele menselijke ervaring? Als kleurling uit de koloniale middenklasse voelt Hall de vreemdheid waar een mensenleven mee gepaard gaat sterk aan. Geldt die ervaring niet voor elk van ons? Zijn we niet allen een *familiar stranger*, een vertrouwing én een vreemdeling – een dubbelzinnig wezen? Ergens zijn we thuis in onze wereld, die vertrouwd aanvoelt. We hebben er een bepaalde plaats. We voelen ons thuis in onze kleren, onze taal, ons lichaam, ons huis... Toch lijken we niet ten volle met deze wereld samen te vallen. Ons lichaam, onze kleren, ons huis, onze taal... voortdurend zijn deze zaken aan het veranderen en daardoor voelt deze wereld ook vreemd aan. Is er doorheen die dubbelzinnigheid tussen vertrouwdheid en vreemdheid een houvast te vinden? Hoe moeten we onszelf doorheen die verwarrende dubbelzinnigheid begrijpen?

Filosofie stelt de vraag naar de grond

Ik poog om onze menselijke dubbelzinnigheid filosofisch te bekijken. Waarom filosofisch? Er zijn verschillende manieren waarop we dit kunnen doen. De psychologie, de sociologie, de biologie... elke wetenschap biedt een bepaald antwoord op ons mens-zijn. Toch vraag ik me af of er een grondig of een beslissend antwoord mogelijk is. Filosoferen begrijp ik als nadenken over gronden. Is er een grond, een principe of een fundament om onze dubbelzinnigheid uiteindelijk te verklaren. Hetzelfde anders uitgedrukt: is er een laatste beslissend argument?

Eerst verduidelijk ik het begrip *grond*. Wat is een grond? *Voor Aristoteles is een grond het eerste waarvandaan iets is, iets ontstaat of gekend wordt.*² Volgens Aristoteles verklaart een grond al wat is. Grond is de Nederlandse vertaling voor het Latijnse *principe* of het Griekse *archè*. Volgens Aristoteles biedt een grond de meest fundamentele verklaring voor datgene wat is. Een mooie metafoor voor dit begrip is de monarch uit een bijenzwerm. De monarch is het principe dat de zwerm samenhoudt (mono = één, archè = principe). Als de monarch sterft, als het fundament verdwijnt, valt de zwerm uiteen. Dan gaan de samenhang en de zin van de bijenzwerm verloren.

Ik geef een voorbeeld. In een aantal culturen is de afwas de taak van de vrouw. Wat fundeert die taak? Wat is de uiteindelijke verklaring of grond hiervoor? Een mogelijk antwoord is het volgende: 'Alle huistaken zijn een zaak van de vrouw. Het is zo. Het is nooit anders geweest.' Vanuit een filosofisch perspectief is dit antwoord niet fundamenteel. Het leidt immers tot een volgende vraag: 'Waarom zijn alle huistaken vrouwentaken? Waarop steunt dit argument?' Met die vraag peilen we naar een dieper of meer gefundeerd argument. Een mogelijk antwoord is dat de taakverdeling tussen mannen en vrouwen steunt op het patriarchaat. De man is thuis de patriarch en de vrouw kent een dienende rol. Uiteraard houdt ook hiermee het vragen niet op. De vraag is dan: 'Waarop steunt dit patriarchaat?' Binnen de christelijke cultuur kreeg je dan allicht het volgende antwoord: 'God schiep eerst de man en uit hem werd de vrouw gecreëerd, in een dienende rol.' We stoten dan op een religieuze argumentatie. Toch is ook dit argument geen fundament. Er rijst immers opnieuw een vraag: 'Waarom is dit zo?' Het dieperliggende argument is dan: 'Het is God die dit bepaalt.' Ook dit belet ons echter niet om door te vragen. Er is immers nog de volgende vraag: 'Waarop steunt God om dit zo te bepalen?' Een mogelijk antwoord is dan: 'Het is God *zelf* die het zo bepaalt.'

Met dit antwoord stoten we op het terrein van de filosofie. Met het begrip 'god' raken we *een grond* of *een fundament* en wel om de volgende reden: het is alsof er voorbij god geen dieper argument meer te vinden is. Met 'god' als antwoord lijkt het vragen op te houden. De status van die God blijkt ook uit de hoofdletter waarmee hij in het christendom aangeduid wordt. Wanneer de filosoof vraagt: 'Ja maar, hoe komt God ertoe om dit zo te bepalen? Wat is zijn argument?', dan is dit – in elk geval voor de gelovige – een vreemde vraag. Het antwoord op die vraag is immers al gegeven. Het is gewoon God zelf *die dit uit zichzelf bepaalt* – punt. God is als antwoord op onze vraag voldoende. God is zijn eigen argument, zijn eigen fundament. Filosofisch is dit antwoord interessant. Uiteindelijk betekent dit *dat God de waarheid zuiver vanuit zichzelf toont*. **Of: God is niet meer overdraagbaar of herleidbaar tot een dieper of fundamenteler argument.** Hiermee lijkt het vragen afgesloten. *God is datgene dat de afwasnorm bepaalt*. Met een dergelijke grond verdwijnt de dubbelzinnigheid omtrent de vraag naar de afwas. Er is duidelijk bepaald wie moet afwassen. Er is geen discussie. Er is eenduidigheid: het is de vrouw. We kunnen dit schematisch als volgt voorstellen:

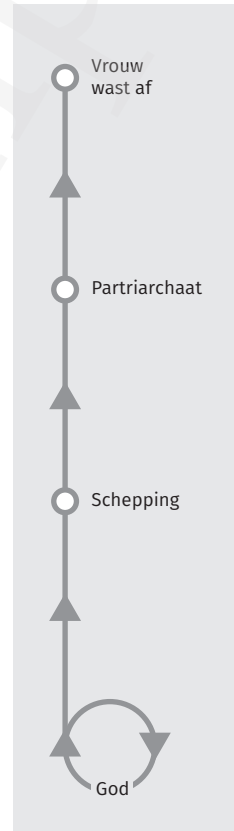

Fig. 1: God is de uiteindelijke verklaring voor de afwas als de taak van de vrouw.

Kunnen we vanuit een gelijkaardig argument de dubbelzinnigheid wegnemen omtrent hoe we moeten eten, hoe we moeten rijden, hoe we met elkaar en de natuur moeten omgaan, hoe we moeten zorgen, hoe we ons thuis kunnen voelen? Zijn er gronden of argumenten die ons houvast en duidelijkheid geven? Kunnen we het vreemde, de *stranger* in ons overwinnen? Kunnen we helemaal thuiskomen?³

Totale en relationele gronden

In onze zoektocht naar een antwoord op de vraag naar onze dubbelzinnigheid maak ik gebruik van twee soorten gronden: *totale* en *relationele* gronden.

Wat is een totale grond? Een totale grond claimt de mens totaal te kunnen verklaren. Een klassiek en alom bekend voorbeeld is een god – maar in onze geschiedenis kennen we ook andere totalitaire pretendentes zoals ‘de natuur’, ‘het volk’, ‘het individu’, ‘de economie’... Elk totalitair antwoord lost de vraag naar onze dubbelzinnigheid op. Een dergelijke grond kent twee niet geheel van elkaar losstaande kenmerken. Hij is (i) onbetwistbaar en (ii) absoluut.

(i) **Een totale grond is onbetwistbaar omdat hij vanuit zichzelf de waarheid toont.** Ik geef een voorbeeld. Tijdens een reis door Jordanië verpoosde ik met vrienden bij een warmwaterbron. Ik vroeg aan een buurtbewoner waarom die bron zo warm was. Vanuit mijn achtergrond verwachtte ik een geologische uitleg over de streek. Het antwoord van de buurtbewoner deed me echter schrikken. Hij antwoordde: ‘Welke vraag stel jij nu? Dit is toch evident? De verklaring is gewoonweg: Allah!’ Eerst stond ik wat perplex. Zijn antwoord confronteerde me onverwacht met een voor mij ongekende evidentie. Voor die buurtbewoner toonde de hele schepping uit zichzelf de goddelijke waarheid. Je kon als het ware niet naast de waarheid kijken. In de schoonheid van de schepping toont God vanuit zichzelf zijn waarheid. Een dergelijke onbetwistbare grond is vervolgens niet herleidbaar of overdraagbaar op een nog dieperliggend fundament. Met andere woorden: God verwijst louter en alleen naar zichzelf.

Ik geef een ander voorbeeld, uit mijn kindertijd. Ik groeide op in een katholiek arbeidersgezin. Ik ging naar een katholieke school en elke lesdag startte met godsdienst. Ik speel-

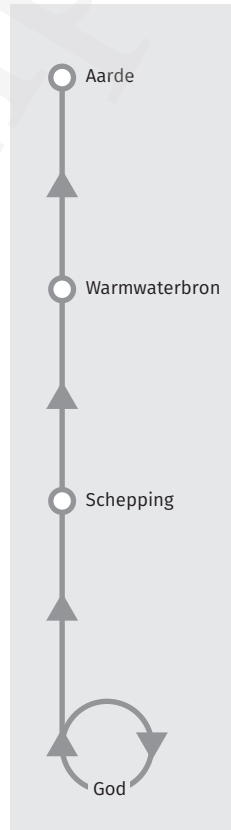

Fig. 2: God is de uiteindelijke verklaring voor het bestaan van de warmwaterbron.

de er jaren op een speelplaats, in de schaduw van de grote gotische kerktoeren die mijn geboortestad domineert. Als kind was ik diepgelovig. Ik las de Bijbel en steeds opnieuw werd me geleerd hoe God als een goede vader voor ons zorgt. We leerden ook over andere religies, maar ‘de ware’ was het christendom. Ik voelde me uitverkoren en blij dat ik in christelijk Europa geboren was. Tot ik me plots het volgende realiseerde. ‘Ja maar, stel dat ik in het Midden-Oosten geboren was, hoe zou ik dan “het ware christendom” leren?’ Ik weet nog precies waar ik die gedachte kreeg. Onmiddellijk realiseerde ik me dat die redenering ook omgekeerd kon gelden. Ik ben hier geboren, maar stel dat ‘het ware geloof’ in het Midden-Oosten gepredikt wordt... hoe zou ik dat van hieruit kunnen leren? Vanaf dat moment werd ik in groeiende mate ongerust. Mijn vanzelfsprekende (achter)grond werd betwistbaar.

Wat moeten we van totalitaire verklaringen denken? Het valt me op hoe snel we soms in het geven van verklaringen op dergelijke gronden terugvallen. In het eerste deel bespreek ik een aantal mogelijke totalitaire antwoorden op ons mens-zijn. Hoofdstuk één behandelt het idee dat we ons denken en doen helemaal vanuit onszelf kunnen verklaren. Het devies is dan: ‘Ik? Ik maak totaal mezelf!’ In hoofdstuk twee geef ik aandacht aan het idee dat de werking van ons brein ons helemaal verklaart. ‘Ik? Ik ben totaal mijn brein!’

Met totalitaire antwoorden is er iets vreemds aan de hand. Dit staat in verband met hun onherleidbaarheid. Onherleidbaarheid betekent dat een dergelijke grond zijn waarheid toont *los van elke relatie*. Zoals reeds gesteld: een god toont louter en alleen vanuit zichzelf zijn waarheid. Of het is van-zelf-sprekend. Een andere wijze om hetzelfde te zeggen is dat god-op-zich de waarheid toont. Dit ‘op-zich’ geeft op zijn beurt aan hoe god *buiten elke relatie* staat. Hij is ‘op-zich’. Ik vraag me af: wat is dat, iets dat totaal op-zich staat? Hoe vaak argumenteren we niet: ‘dit heeft een waarde-op-zich.’ ‘Ja maar, op-zich is dit niet erg.’ ‘Dit moet... door de economie-op-zich.’ Er zijn nog vele andere voorbeelden, zoals de natuur-op-zich, het volk-op-zich, het individu-op-zich... Met betrekking tot onze vraag naar de menselijke dubbelzinnigheid is de betekenis van dit ‘op-zich’ niet onbelangrijk. Kan een totalitaire grond, zoals de god of de natuur, het volk, de economie, het individu... die op-zich staat ons verklaren? We zoeken dit uit.

(ii) **Naast onbetwistbaar is een dergelijke grond ook absoluut.** Wat betekent het begrip ‘absoluut’? Het betekent: losgemaakt van elke tijd en ruimte. Of, het absolute is iets wat los moet gezien worden van het andere. Een absolute grond is vervolgens eeuwig, boventijdelijk, bovenruimtelijk, onvoorwaardelijk... Ik probeer dit concreter te maken. Een absolute grond, los van tijd en ruimte, verklaart het verleden, heden en toekomst én dit voor het totale heelal. Een absolute grond verklaart al wat was, is en zal zijn... om het even waar en om het even wanneer. Ook hier is een god het klassieke voorbeeld. De christelijke catechismus leert ons dat in den beginne God er was en dat god alles bepaalt wat was, is en zal zijn. Daardoor is hij volgens de kerkelijke leer overal: ‘in de hemel, op de aarde, en op alle plaatsen’.⁴ Hiermee is de menselijke dubbelzinnigheid weggenomen. De verklaring voor de mens is: God.